

Міністерство освіти і науки України

Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШІНСЬКОГО»

ЛАЗАРЕВА АЛЛА ОЛЕКСІЇВНА

УДК: 159.95: 323.112: 316.3

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕНТАЛІТЕТ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Одеса – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор філософських наук, професор,

Борінштейн Євген Русланович,

Державний заклад «Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського»,
завідувач кафедри філософії та соціології

Офіційні опоненти – доктор філософських наук, професор,

Бойко Анжела Іванівна,

Черкаський державний бізнес-коледж,
заступник директора з навчальної роботи;

– кандидат філософських наук, доцент,

Шпачинський Ігор Леонідович,

Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського,
доцент кафедри філософії.

Захист відбудеться «23» грудня 2014 року об 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.02 при Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, ауд. 74.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «___» _____ 2014 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Балашенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В умовах динамічних перетворень, які відбуваються в системі демократизації сучасного українського суспільства актуалізується процес переосмислення ролі соціальних факторів, які сприяли становленню громадянського суспільства на початку проголошення незалежності української держави та стають основою для його подальшого розвитку.

Сучасне суспільство є глибоко і різноманітно диференційованою системою, яке в умовах розвитку громадянського суспільства потребує відтворення єдиної та цілісної системи цінностей на основі загальних принципів взаємодії різних його елементів, котра стала б детермінуючою основою свідомості та поведінки людей. Тим самим така ціннісна система процесу розвитку громадянського суспільства потребує визначення елементів суспільної консолідації, що покладені в основу збереження статусу національної незалежності сучасної України.

Необхідність цього базується на тому, що ціннісна система переосмислюється і потребує оновлення в нових умовах, які ґрунтуються на національній специфіці розвитку громадянського суспільства в період демократизації сучасної України.

Формування громадянського суспільства в Україні має багато суперечностей і конфліктів, адже більшість його інститутів функціонують за принципами напрацьованими за довгу історію недемократичності України. Громадська діяльність сформованих соціальних інститутів залишається під впливом держави, а отже не зможе ефективно діяти в напрямку розвитку громадянського суспільства.

Оскільки історичне минуле, що передувало національній незалежності, містить у собі риси, на котрих сформувалась сама ідея громадського життя, то сучасна соціокультурна реальність потребує виявити ці риси, що збереглися в національному менталітеті української нації. Це вкрай важливо для створення єдиної перспективної основи подальшого розвитку громадянського суспільства.

У науковій літературі існує досить широкий спектр тлумачень, концепцій і теорій, що розкривають як зміст та основні елементи структури національного менталітету, так і його роль в системі трансформації українського суспільства та формуванні громадянського суспільства. Таке широке коло питань, в яких досліджуються сутність національного менталітету у сукупності його складових та осмислюється значення національного менталітету для розвитку українського суспільства, дає можливість виділити наступне **наукове завдання**, яке полягає у філософському осмисленні національного менталітету як інституціонального фактору розвитку громадянського суспільства та його впливу на трансформацію національних цінностей в систему цінностей громадянського суспільства в сучасній Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідницької роботи кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського» на замовлення Міністерства освіти і науки України: «Інноваційність в методології і технології

наукового і соціального пізнання» (реєстраційний № 0109U000194). Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні вченої ради університету протокол № 9 від 10 квітня 2014 року і спрямована на дослідження важливих аспектів соціально-філософського осмислення основ розвитку громадянського суспільства.

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження – соціально-філософський вимір національного менталітету як соціального феномену, розкрити його вплив на розвиток системи цінностей громадянського суспільства в сучасній Україні.

Для досягнення поставленої мети були поставлені наступні **задачі**:

- дослідити об'єктивні та суб'єктивні риси процесу формування національного менталітету української нації;
- з'ясувати специфіку національного менталітету української нації;
- проаналізувати ментальні основи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні;
- розкрити соціокультурні та інституціональні механізми, що впливають на процес розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні;
- охарактеризувати особливості перетворення символів національного менталітету української нації у цінності громадянського суспільства;
- простежити етапи інституціоналізації громадянського суспільства та їх впровадження у національну свідомість;
- дослідити процес формування національної свободи особистості як пріоритетної цінності українського суспільства.

Об'єкт дослідження – національний менталітет як основа формування системи цінностей громадянського суспільства в сучасній Україні.

Предмет дослідження – особливості впливу національного менталітету на розвиток громадянського суспільства в сучасній Україні.

Методи дослідження. У дисертації пояснена сутність методологічного дослідження особливостей впливу національного менталітету на розвиток громадянського суспільства в сучасній Україні.

Сутність феноменів «національний менталітет» і «громадянське суспільство», та поставлені мета і завдання дослідження обумовили міждисциплінарний підхід до вивчення концептуалізації факторологічного обґрунтування ролі національного менталітету в процесі зміцнення громадянського суспільства. Методологічним підґрунтям даного дослідження є системна концепція впливу національного менталітету на розвиток громадянського суспільства. В основу соціально-філософського аналізу предмету дослідження покладені інституціональний, соціокультурний та формально-логічний методи, на основі яких автор простежив процес перетворення національного менталітету від етнічного до національного етапів формування. Інституціональний метод дав можливість виявити трансформацію структурних елементів національного менталітету в систему національних цінностей через функціонування громадських та державних інститутів. Інституціональний метод реалізувався нами через використання таких методів, як: описово-індуктивний метод та формально-логічний. За допомогою описово-

індуктивного методу ми дослідили феномен національного менталітету, який почав формуватися минулому, але обумовлює процеси розвитку та зміцнення громадянського суспільства в сучасній Україні. Формально-логічний метод дозволив дослідити роль менталітету в формуванні правової культури крізь аналіз конституціоналізму як механізму розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. Соціокультурний підхід був спрямований на дослідження ціннісних елементів національного менталітету в умовах історичних етапів формування нації. Соціокультурний підхід виявив, що цілісність та життєздатність громадянського суспільства напряду залежать від стану системи духовних цінностей в суспільстві і здатності їх трансляції наступним поколінням. Не дивлячись на те, що ціннісні орієнтації нації історично змінюються, є корінні ментальні цінності, які зберігаються в незалежності від історичних перетворень.

Також були використані інші методи аналізу дослідницького матеріалу: системний аналіз дозволив виявити специфіку формування рис національного менталітету в системі духовності українського суспільства; метод аналізу та синтезу використовувався у дослідженні структури та рольових можливостей національного менталітету, а також при розгляді різноманіття концептів свободи; структурно-функціональний метод дозволив розглянути структуру національного менталітету та оцінити ступінь значущості впливу його елементів на розвиток громадянського суспільства, порівняльний метод дозволив проаналізувати динаміку змін системи національних цінностей як фактору розвитку громадянського суспільства з 2006 по 2014 роки.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що розроблена комплексна соціально-філософська теорія національного менталітету як елементу та форми свідомості нації, який впливає на формування системи цінностей та розвиток громадського життя суспільства в сучасній Україні.

Вперше:

– досліджено зв'язок між процесом формування української нації, що знаходить своє символічне закріплення в національному менталітеті у формі символів національної свідомості, та процесом розвитку громадянського суспільства. Ознаки національного менталітету включені в образ громадянського суспільства і набувають цінності для українського суспільства в контексті функціонування соціальних інститутів. Це сприятиме визначенню напрямків розвитку громадянського суспільства на національній основі;

– проаналізовано вплив елементів національного менталітету на процес формування національної специфіки становлення громадянського суспільства в сучасній Україні.

– виявлено соціокультурну цінність національного менталітету в процесі розвитку громадянського суспільства через соціальну активність особистості в прояві її волевиявлення та прагнення до захисту основної цінності суспільного життя «свободи».

Дістало подальшого розвитку:

– аналіз ренесансу самосвідомості українського народу, який сьогодні переростає межі простого узагальнення громадської думки і позиціонує себе як чинник розвитку держави та суспільства.

– вивчення свободи як соціокультурного феномену. Аналізуючи історію боротьби за незалежність українського народу, ми вважаємо імператив свободи для України категоричним. Враховуючи соціокультурний підхід продемонстрований в роботі, ми розглядаємо свободу як соціокультурний феномен безлічі свобод в сучасному суспільстві, заснованих на відсутності перешкод до різного роду дій з боку соціальної та культурної групи, суспільства.

Уточнено:

– дослідження соціокультурних основ національного менталітету за допомогою соціокультурного методу дослідження. Національний менталітет розглядається як соціальний феномен, котрий проявляється через світоглядні можливості нації, свідомість, прагнення до певних дій громадського волевиявлення та закріплюється інституціонально в системі цінностей і норм суспільного розвитку як фактор, спрямований на розвиток громадянського суспільства.

– обґрунтування змістовних рівнів національного менталітету, які впливають на зміни як у національній свідомості, так і у національній поведінці.

– аналіз національного менталітету як соціокультурної основи формування нації, глибинного духовно-морального складу та систему цінностей, властиві даній нації, етносу, спільноті, яка проживає на певній території.

Практична значущість отриманих результатів. Отримані результати мають суттєве теоретичне значення для подальших філософських досліджень. Зокрема, вони доповнюють дослідження, які аналізують розвиток громадянського суспільства в сучасній Україні, особливості трансформації національних цінностей в цінності громадянського суспільства та специфіку національного менталітету як інституціонального фактору розвитку громадянського суспільства.

Висунуті й обґрунтовані в дисертаційному дослідженні ідеї та положення можуть бути використані не тільки філософською наукою, а й всією системою сучасного науково-теоретичного пізнання – в галузях етносоціології, соціальної політики, етнополітики та етнопсихології.

Результати дослідження можуть бути використані для теоретичних розробок навчальних матеріалів з курсів: «Соціальна філософія», «Філософія культури», «Культурологія», «Українознавство» та «Етнографія», «Політологія», «Соціологія»; як теоретична основа для проведення соціологічних досліджень національної ідентифікації різних соціальних та статусних груп в сучасній Україні, вивчення ціннісної структури громадянського суспільства на основі рис менталітету української нації тощо; як теоретична основа аналізу тенденцій розвитку українського суспільства для установ, що займаються політологічними та соціологічними дослідженнями.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження та його висновки були предметом обговорення на *міжнародних та всеукраїнських* конференціях: «Динаміка наукових досліджень» (Дніпропетровськ, 2003 р.), «Інтелігенція і влада» (Одеса, 2003 р.) «Політичні, економічні та

психологічні виміри перехідного суспільства» (Суми, 2004 р.), «Наука і освіта – 2005» (Дніпропетровськ, 2005 р.), «Наука і технології: крок в майбуття – 2006» (Белгород, 2006 р.); «Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя» (Запоріжжя, 2014 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення в 6 публікаціях, опублікованих у спеціалізованих виданнях, відповідно до переліку фахових видань України. Усі теоретичні положення і висновки у дисертації та наукових публікаціях дисертантки здобуто особисто.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження та відображає логічну послідовність вивчених питань. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що розташовані згідно з планом, поділених на дев'ять параграфів, висновків, додатків та списку використаних першоджерел.

Матеріал викладений на 186 сторінках, крім цього список використаних джерел (356 найменувань) нараховує 14 сторінок. Загальний обсяг дисертації – 216 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, зазначається її зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дається загальна характеристика дисертації, зокрема, визначено мету і завдання, об'єкт та предмет дослідження, розкриваються теоретико-методологічні засади дисертаційної роботи, формулюються положення та висновки, які зумовлюють наукову новизну одержаних результатів дослідження.

У першому розділі – **«Соціокультурні та інституціональні основи дослідження національного менталітету»** – розкривається формування категоріального апарату, який визначає зміст поняття нація, національний менталітет, роль національного менталітету у формуванні системи цінностей суспільства.

У першому підрозділі *«Формування нації та її характерологічні ознаки»* формування нації розглядається як важливий елемент ціннісної основи сприйняття навколишнього середовища та її включення в систему соціальної активності. Нація, як стверджується у філософських першоджерелах є єдиною стабільною спільнотою, яка проживає на певній території, котру вважає власною; розмовляє єдиною мовою, символіка котрої зрозуміла і поділяється більшістю; дотримується національних традицій, є носієм ознак, які збережені у формі символів та визначають цілісність суспільства.

Перші визначення нації ми знаходимо в працях українських істориків: М. Драгоманова, В. Липинського, М. Грушевського, М. Костомарова, в яких визначаються основні ознаки, складові та характеристики нації. Пізніше визначення нації відображено у філософських працях: Е. Сміта, Б. Андерсона, А. Колодій та інших. Через виділення основних ознак нації виділяють два підходи щодо походження нації: 1) примордіалізм, 2) модернізм, а також щодо виділення основних її елементів: 1) психологічний, 2) культурологічний, 3) історично-економічний.

У другому підрозділі *«Соціально-філософські, культурологічні та психологічні аспекти аналізу категорії "національний менталітет"»* обґрунтовується визначення поняття «національний менталітет». Дослідження національного менталітету як соціального феномену, формування та трансформація якого впливає на різні аспекти функціонування суспільної активності нації отримало велике значення в умовах сьогодення. Вивчення національного менталітету бере свій початок від досліджень вченими М. Блока та Л. Февра, в роботах яких основний акцент робиться на дослідженні ментальності етносу.

Серед російських вчених, що зробили вагомий внесок щодо вивчення проблем національного менталітету, слід відзначити праці М. Бердяєва, Л. Гумільова, А. Гуревича, Г. Гачева, М. Барги, Ю. Безсмертного, М. Холодної, В. Дубової. Українські вчені в своїх працях розглядали проблему ментальності під різними кутами зору: М. Грушевський, М. Костомаров зверталися до проблеми генези української ментальності; П. Куліш, М. Гоголь, Т. Шевченко осмислювали національний менталітет засобами художньої творчості; Г. Сковорода, П. Юркевич розглядали менталітет як вияв «божественної» сутності людини, кордоцентризму та софійності. В межах українського комунікативного простору дослідженню національного менталітету в його філософських, соціальних, економічних, політичних аспектах значну увагу приділяють сучасні українські вчені В. Андрущенко, В. Бебик, А. Бичко, І. Бичко, Є. Р. Борінштейн, І. Варзар, В. Воронкова, С. Грабовський, В. Горбатенко, В. Горський, Р. Додонов, В. Жмир, О. Забужко, В. Ігнатов, А. І. Кавалеров, О. Картунов, В. Касьян, І. Кресіна, С. Кримський, О. Лісеєнко, О. Майборода, І. Мисик, В. Огірчук, І. Оніщенко, В. Панібудьласка, Т. М. Поплавська, Ю. Римаренко, С. Римаренко, І. Старовойт, М. Степико, В. Храмова, В. Шинкарук, Л. Шкляр, В. Школьняк, М. Шульга та інші.

Наведені визначення категорії менталітету поєднують у своїй основі різні підходи, в яких зосереджено увагу на тому, що в менталітеті відображається вид сприйняття світу, світобачення, яке сформоване під впливом різних соціальних спільнот та груп у відповідних історичних умовах їх існування.

Це світобачення є віддзеркаленням навколишнього середовища, тих елементів, які становлять для окремої групи людей велику цінність, а, отже, стають основою для об'єднання їх у спільне життя.

Національний менталітет як соціальний феномен має власну структуру, склад якої диференціюється в залежності від підходу дослідження. Соціально-філософський підхід, представлений у роботі П. Гнатенко. Основними елементами національного менталітету є національна ментальність та національний характер. Національна ментальність – це певний порядок життя, стан життя, стан мислення, рівень індивідуальної та суспільної свідомості, який характеризує психологічний стан особистості, суспільства. Національний характер – сукупність найбільш сталих особливостей сприйняття навколишнього світу та форм прояву у суспільній діяльності.

Національна ментальність містить в своїй основі такі елементи: архетипи, міфи, стереотипи. Психологічний підхід, представлений В. Любчак, яка виділяє

дворівневу структуру менталітету: перший рівень називається фундаментальна основа, до якої входять такі фактори, як: стійкі, підсвідомо закріплені звички мислити та діяти певним чином; другий рівень – це фактори, що змінюються та ототожнюються зі свідомими ідеями і принципами культури. О. Юревич, який виділяє компоненти, котрі складають сутність менталітету: 1) когнітивні компоненти – соціальні уявлення, свідомі і підсвідомі уявлення, установки, картина світу, уявлення, склад розуму; 2) його афективні і нормативно-ціннісні компоненти; 3) моделі поведінки, життєвий уклад, стереотипні реакції, життєвий уклад.

Історичний, представлений в роботах вчених школи «Анналів»: М. Блока, Л. Февра, які розглядають менталітет як спосіб світобачення та рівень усвідомлення, на якому думка не відділена від емоцій та стереотипів свідомості.

Національний менталітет, таким чином, виступає елементом вираження свідомих та підсвідомих дій, що закріплені у вигляді певних образів, котрі стають основою внутрішнього світу особистості та складають норми і ціннісні орієнтації, які формуються в процесі соціалізації.

Завдяки сукупності ознак менталітет спрямований на збереження цілісної структури нації та відтворення її елементів в системі соціальної реальності шляхом підтримки ціннісного значення у свідомості особистості та мотивації її діяльності в умовах, що змінюються.

У третьому підрозділі *«Національний менталітет та формування системи цінностей українського суспільства»* розглядається роль національного менталітету в формуванні цінностей українського суспільства.

Ціннісна основа національного менталітету стає тією ланкою, яка пов'язує трансформаційні процеси в суспільстві та забезпечує певну стабільність, адже, як ми вже зазначали, національний менталітет містить у своїй основі як мінливі риси, що перетворюються під впливом соціальних умов, тому що нація входить до складу суспільства, а не навпаки, так і риси, що зберігаються у національному менталітеті незалежно від змін у соціумі.

Національний менталітет формує національну ідентичність як відчуття взаємної тотожності історичного, соціального та культурного розвитку у представників певної нації, виражені у сукупності національних символів.

Основними рисами національного менталітету української нації за визначенням М. Юрія є: цілісність; стихійна, гармонійна та глибока вроджена логічність думки; культурні та соціальні інстинкти, гуманний характер і тонке етнічне почуття; прагнення до справедливості, які він вважає позитивними для розвитку ціннісної системи українського суспільства, а також – низький рівень культурного і політичного виховання, слабкість національного інстинкту та національного почуття, котрі є негативними для нього.

У другому розділі **«Національні і ментальні механізми становлення громадянського суспільства в сучасній Україні»** досліджуються основні риси громадянського суспільства, його позитивні риси та недоліки, а також національні і ментальні основи становлення і розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні.

У першому підрозділі «*Методологічні засади дослідження національного менталітету та національно-політичної активності як механізму розвитку громадянського суспільства*» розглядаються такі методи дослідження національного менталітету як інституціонального фактору розвитку громадянського суспільства, як: інституціональний підхід, який дозволив розглянути трансформацію структурних елементів національного менталітету в систему національних цінностей через функціонування громадських та державних інститутів. Інституціональний підхід реалізувався нами через використання таких методів, як: описово-індуктивний метод і формально-логічний. За допомогою описово-індуктивного методу ми дослідили феномен національного менталітету, який почав формуватися в минулому, але обумовлює процеси розвитку та зміцнення громадянського суспільства в сучасній Україні. Формально-логічний метод дозволив нам дослідити роль менталітету в формуванні правової культури крізь аналіз конституціоналізму як механізму розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. Соціокультурний підхід спрямований на дослідження ціннісних елементів національного менталітету в умовах історичних етапів формування нації. Соціокультурний підхід виявив, що цілісність та життєздатність громадянського суспільства напряму залежать від стану системи духовних цінностей в суспільстві і здатності їх трансляції наступним поколінням. Не дивлячись на те, що ціннісні орієнтації нації історично змінюються, є корінні ментальні цінності, які зберігаються в незалежності від історичних перетворень. Вони знаходять свій прояв в національно-політичній активності, як системі дій громадян, спрямованих на захист прав і свобод, гарантованих конституцією. На основі застосування структурно-функціонального методу ми розглянули структуру національно-політичної активності, яка складається з державної політичної активності і політичної активності громадянського суспільства. Структурно національно-політична активність може бути конструктивною і деструктивною, еволюційною і революційною, векторною і хаотичною, такою, що направляє внутрішніми мотивами особи і спровокованою ззовні.

У тоталітарних країнах спонтанна національно-політична активність громадянського суспільства має маргінальний характер і, в цілому, стагнує, а конституції є не більш, ніж декоративною правовою оболонкою порядку.

У демократичних же країнах структура політичної активності націлена на інновації і динамізм. Тут політична активність громадянського суспільства і держави складають складну конституційну метаструктуру, біполярну за своїми пріоритетами, хоча і з очевидним домінуванням цінностей громадянського суспільства. Тому відобразити конституційні аспекти політичної активності ліберально-демократичного суспільства можна лише в системі подвійної ієрархії цінностей в матерії політичного.

Національно-політична активність векторно орієнтується то на традицію і цінності минулого, то на майбутнє, що відкриває нові шляхи для змін і зростання

В основі структурного поділу національно-політичної активності на громадську і державну лежить фундаментальна відмінність між суверенітетом народу і державним суверенітетом.

Національно-політична активність як механізм розвитку громадянського суспільства в Україні, базується на основі формування певної системи цінностей, яка трансформується під впливом основних елементів національного менталітету.

Через процес інституалізації можливо здійснити збереження та перетворення образів національного менталітету в систему цінностей громадянського суспільства, якщо враховувати при цьому національну специфіку. Таким чином, громадянське суспільство – це процес організації сукупної цілісності національних норм та цінностей, що формуються в процесі взаємодії соціальних спільнот, інститутів і закріплені в національному менталітеті.

У другому підрозділі *«Національна ідентичність громадян як основа зміцнення громадянського суспільства в умовах глобалізації»* розглядається національна ідентичність як «ідеальний тип», яка є особливою формою колективної ідентичності, при якій багато людей всупереч відсутності повсякденного безпосереднього контакту почуваються пов'язаними між собою, позаяк розмовляють спільною мовою або діалектами однієї мови, населяють спільну територію чи контактують із тим самим природним середовищем, відчуваючи до нього певну чуттєву прив'язаність, поділяють низку спільних звичаїв, включно зі спільною історичною пам'яттю, яка в свою чергу, переживається в сучасному розумінні як гордість за досягнення нації не менш часто, ніж обов'язок відчувати гіркоту за національні поразки.

Національна ідентичність озброює членів нації міцними почуттями приналежності та впевненості в собі і в інших. Коли ж громадянин позбувається відчуття національної приналежності, він сприймає світ як чужий та ворожий. Подолання страху – базова умова громадянського суспільства, і цьому зазвичай допомагає відчуття громадської спільної приналежності до однієї чи кількох етнічних груп, або національна ідентифікація, що сприяє консолідації суспільства.

У третьому підрозділі *«Ментальні передумови та інституціональні основи розвитку громадянського суспільства»* розглядаються риси національного менталітету української нації, які стають передумовами розвитку громадянського суспільства. До них відносяться: територія, економічна та політична специфіка українського національного менталітету, культура, мова, віра. Громадське життя, що розвивається в Україні, має переважно національне забарвлення: 1) новоутворені інституції громадянського суспільства звертаються до історії у пошуках аналогів демократизму саме на українських територіях; 2) пошук засад в минулому: проводяться порівняння з моделями розвитку сучасних країн Європи; 3) інститути громадянського суспільства мають етнічну основу формування, бо відсутність великих громадських організацій призводить до ситуації, де нація як соціальна спільнота виступає тією основою, що сприяє розвитку організацій громадянського суспільства.

У третьому розділі **«Національна свобода особистості як пріоритетна цінність національного менталітету громадянського суспільства»** міститься аналіз процесу формування основної цінності, яка закладена в національний менталітет української нації. Ця цінність – свобода. Вона є основною в процесі розвитку громадянського суспільства в українському суспільстві, адже весь історичний шлях формування української нації пронизаний боротьбою за свободу.

У першому підрозділі *«Різноманіття концептів свободи»* розглядаються підходи визначення поняття «свобода» у її соціально філософському вимірі як соціальної цінності. Свобода розглядається не тільки як цінність, що притаманна лише окремій соціальній спільноті, в даному випадку нації, з якою вона пов'язує власні сподівання на майбутнє, але й як прояв її у різних видах життєдіяльності громадян поліетнічного суспільства. Свобода стає тією силою об'єднання для всіх громадян в культурній, політичній та економічній сферах розвитку громадянського суспільства, яка може згуртувати громадян в єдину націю.

У другому підрозділі *«Імператив свободи як внутрішня основа національного менталітету»* розглядається в усвідомленні терміну «воля». Слово «воля» увібрало в себе символічну ціннісну систему існування нації, яке сприймалося як природне. В умовах історичного шляху формувався національний менталітет, в структурі якого завжди була присутня волелюбність. Ця волелюбність постійно знаходилася в процесі національного самовизначення. Отже, волелюбність як екзистенція свідомості, менталітету й суспільно-політичної самоорганізації української нації на початковій стадії свого розвитку не була способом пізнання світу, її цінність полягала в тому, що вона для широких соціальних верств була життям безпосереднього досвіду.

Вільна особистість це активна, творча людська одиниця, адже громадянське суспільство виникає разом з появою громадянина, який усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства і наділений комплексом прав і свобод та відповідальний перед іншими громадянами.

Свобода особистості – це стан внутрішнього самовизначення особистості у способі життя, який визначає її вибір у межах національної ідентичності.

У третьому підрозділі *«Національна свобода особистості як універсальна цінність українського суспільства»* розглядається як необхідна цінність існування та подальшого розвитку громадянського суспільства. Національна свобода особистості, що застосовується в основі загального принципу розвитку громадянського суспільства на рівні з категоріями соціальна справедливість та рівноправ'я має абсолютну цінність для українського народу, адже прояви вияву прагнення до отримання свободи в різних галузях господарського та національного життя української нації проявлялися в минулому.

Національна свобода особистості в сучасному українському суспільстві проявляється у свободі вибору в системі різних видів професійної діяльності, політичного вибору, різних видів економічного функціонування організацій та спільнот, вибору мови, території проживання, культурного надбання. Все це

обумовлює специфіку функціонування громадянського суспільства в сучасній Україні.

ВИСНОВКИ

В дисертаційному дослідженні представлені узагальнення й нове вирішення актуального **наукового завдання**, яке полягає у філософському осмисленні національного менталітету як інституціонального фактору розвитку громадянського суспільства та його впливу на трансформацію національних цінностей в систему цінностей громадянського суспільства в сучасній Україні.

Проведене дослідження дає можливість в узагальнено-теоретичній формі зробити наступні висновки:

1. Національний менталітет – це певне світобачення нації, яке є віддзеркаленням навколишнього середовища, тих його елементів, які мають для представників нації велику цінність, а, отже стають основою для об'єднання їх у спільне життя.

2. Формування національного менталітету здійснюється під впливом об'єктивних факторів, таких як: історичні зміни, економічні та політичні перетворення, соціокультурна трансформація системи цінностей, які викликають перетворення підсвідомих пластів національного менталітету, коли одні символи «ховаються» у глибину підсвідомості, а інші трансформують у певну систему соціальної активності. До суб'єктивних факторів, які впливають на національний менталітет відносяться: культурні символи, страхи, упередження, міфи, традиції, які через стимулювання ззовні впливають на соціальну активність нації в нових умовах.

3. Специфіка національного менталітету визначається його структурою, яка складається з національної ментальності та національного характеру, та ознаками, що притаманні національному менталітету української нації: індивідуалізм, інтровертивність, емоційність, раціоналізм, егалітаризм.

4. Рольові можливості національного менталітету визначаються ступенем впливу на формування національної свідомості, національної культури, цінностей суспільства, авторитету мови для більшості населення, ефективності суспільних перетворень та іміджу нації. Національний менталітет є внутрішнім мірилом рівноваги між зовнішнім впливом та збереженням цінності індивідуальної свободи особистості. Ціннісна основа національного менталітету стає тією ланкою, яка пов'язує трансформаційні процеси в суспільстві та забезпечує стабільність його розвитку.

5. Національний менталітет виступає інституціональним фактором визначення поведінки соціальних груп, що входять до складу української нації: національної еліти, представників різних професійних груп та етнічних громад, а також є основою організації та діяльності громадських об'єднань різних напрямків: просвітницьких, економічних, соціальних та політичних. Національні символи: територія, мова, релігія, особливості економічного та політичного розвитку, сформувавшись на етнічному рівні формування української нації, в умовах демократизації українського суспільства набувають

нового символічного значення опосередковано через систему функціонування соціальних інститутів та громадських організацій.

Менталітет стає соціокультурною основою формування громадянського суспільства та сприяє адаптації національної свідомості до зовнішніх змін в соціальній реальності. Завдяки сукупності ознак менталітет спрямований на збереження цілісної структури нації та відтворення її елементів в системі соціальної реальності шляхом підтримки ціннісного значення у свідомості особистості та мотивації її діяльності в умовах розвитку громадянського суспільства, що змінюються. Реалізація цього процесу можлива через функціонування соціальних інститутів, шляхом перетворення символічної інтерпретації національних цінностей і закріплення цієї символіки в систему цінностей громадянського суспільства сучасної України.

6. Національний менталітет української нації під впливом соціальних умов закріпив таку систему цінностей, як: шанобливість у людських стосунках, турботливість, бережливе ставлення до людей і прагнення до ладу в усьому, мрійливість, поетичність та чуттєвість, зумовлює настрої суму, поваги, обачності, підозрливості, очікування, настороженості та терплячості, на вольовому рівні це формує людину активної, дійової життєвої позиції. Основні елементи національного менталітету визначають його рольові можливості, котрі формують певну стабілізаційну основу існування нації та якості нації, що дозволяють її представникам переосмислити досвід, накопичений поколіннями під час зіткнення з певною ситуацією соціальної дійсності. Хоча елементи національного менталітету стійкі у часі, однак кардинальні зміни впливають на формування світосприйняття. Це відбувається під час історичних зламів, коли громадянин опиняється перед лицем нових умов, що різко змінюються, адже змінюються усталені стереотипи поведінки, установки людей, їх цінності, формується новий стиль життя. Таким чином, певні події знаходять відгук у свідомості і стають частиною ментальної матриці, нашаровуючись на існуючий фундамент.

7. Інституалізація громадянського суспільства в Україні здійснювалася протягом багатьох років, таким чином виявляючи як активну соціальну позицію у відстоюванні інтересів і прав громадян, так і в пасивному пристосуванні до історичних умов і пануючої системи управління, намагаючись через розвиток історичної науки і літератури зберегти культурні символи нації, які б сприяли національному відродженню, і пристосуванню до стану постійного вичікування. Основними інститутами, які здійснювали певні заходи для збереження формального статусу української нації, а також її прав і свобод стали: інститут козацтва, товариства, правові інститути та формування політичних інститутів української державності. Основою для інституалізації громадянського суспільства став конституціоналізм.

8. Громадянське суспільство сучасної України потребує соціального оновлення, яке можливе при виявленні основних факторів та механізмів його розвитку. Національний менталітет виступає одним факторів, що сприяє оптимізації процесу взаємодії соціальних спільнот та інститутів шляхом перетворення сукупної цілісності національних норм та цінностей, закріплених

в національному менталітеті у цінності громадянського суспільства. Подальший розвиток громадянського суспільства в Україні повинен базуватися на пріоритеті національних прав і свобод особистості як необхідних атрибутах національно-політичної активності громадян.

9. Національна свобода особистості – це свідомий прояв прагнення до вільного існування в межах суспільства кожної особистості, яка належить до нації від народження чи прагне увійти до її складу шляхом поділу та захисту національної системи цінностей. Національна свобода особистості спирається на юридичні гарантії свободи, за допомогою яких забезпечується її реалізація і регулюється її обсяг.

10. Закріплені законодавчо права громадян виявляють ступінь прояву особистої свободи, яка проявляється в економічній діяльності, волонтерській діяльності, збільшується рівень довіри до громадських організацій та рівень участі громадян і, а також готовність приймати участь у акціях протесту. Однак, для того, щоб цей процес зберіг сталу тенденцію до розвитку необхідно підвищити частку національної свободи особистості.

Список опублікованих праць за темою дисертації у фахових виданнях України:

1. Лазарева А. О. Конституціоналізм як основа розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні / А. О. Лазарева // Наукове пізнання: методологія та технологія. — 2013. — № 2(31). — С. 96-102.

2. Лазарева А. О. Громадянське суспільство: специфічні риси становлення в сучасній Україні / А. О. Лазарева // Перспективи. Науковий журнал — 2004. — №2 — 3 (26-27).— С. 66-71.

3. Лазарева А. О. Гуманізація як риса трансформації менталітету української нації в умовах глобалізації світового співтовариства / А. О. Лазарева // Перспективи. Науковий журнал. — 2004. — №1 (25). — С. 52-57.

4. Лазарева А. О. Об'єктивні та суб'єктивні фактори формування українського менталітету / А. О. Лазарева // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. Наук. Праць. — Київ: ІВЦ «Політехніка». —2003. — №3. — С. 23-31.

5. Лазарева А. О. Формування української нації та інтеграційні процеси в суспільстві. / А. О. Лазарева // Перспективи. Науковий журнал — 2003.— №2 — 3 (22-23).— С. 3-9.

Список опублікованих праць за темою дисертації у фахових виданнях інших країн:

1. Лазарева А. А. Роль національного менталітета в формуванні громадянського самосознання / А. А. Лазарева // Теория и практика общественного развития. — 2014. — №13. — С. 20-26.

Список опублікованих праць за темою дисертації у матеріалах конференцій:

1. Лазарева А. О. Ментальні передумови формування громадянського суспільства в сучасній Україні / А. О. Лазарева // Матеріали II Міжнародної

науково-практичної конференції «Динаміка наукових досліджень» від 20-27 жовтня 2003 р. (м. Дніпропетровськ). — Том 1. — Філософія. — 2003 р. — С. 12-14.

2. Лазарева А. О. Уявлення про владу в менталітеті української інтелігенції / А. О. Лазарева // Збірник матеріалів II наукової конференції «Інтелігенція і влада» від 27 – 29 жовтня 2003 р. (м. Одеса). — №2. — С. 93-98.

3. Лазарева А. О. Соціальна свідомість в умовах зміни суспільних пріоритетів / А. О. Лазарева // Збірник матеріалів II Всеукраїнської наукової конференції «Політичні, економічні та психологічні виміри перехідного суспільства» від 24- 26 листопада 2003 р. (м. Суми) — С. 123-126.

4. Лазарева А. О. Гендерна нерівність в менталітеті української нації. / А. О. Лазарева // Матеріали III Міжнародної науково – практичної конференції «Динаміка наукових досліджень» від 21 – 30 червня 2004 р. (м. Дніпропетровськ). — Том 1. — Філософія. — 2004. — С. 35-36.

5. Лазарева А. О. «Свобода як соціальна цінність формування української нації в громадянському суспільстві» / А. О. Лазарева // Матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта». (м. Дніпропетровськ) — Том 67. — Філософія. — 2005. — С. 29-31.

6. Лазарева А. О. «Національна ментальність – підходи до визначення категорії» / А. О. Лазарева // Матеріали I науково-практичної конференції «Наука і технології: крок в майбуття, 2006». — Том 25. — Філософія. — Белгород: Руснауцкнига. — 2006.— С. 16-18.

7. Лазарева А. О. Роль этнических громад в формировании украинской нации / А. О. Лазарева // Збірник статей XXII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя». — Том 1. — Запоріжжя. — 2014. — С. 30-31.

АНОТАЦІЯ

Лазарева А. О. Національний менталітет як фактор розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2014.

Дисертація присвячена дослідженню національного менталітету як фактору розвитку громадянському суспільства в сучасній Україні.

У дисертації науково обґрунтовано концепцію ролі національного менталітету в процесі розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. У роботі проаналізовані основні ознаки української нації та специфіка їх формування в історично-культурному середовищі трансформації етносу в націю. На основі виділених національних ознак визначено категорію «національний менталітет» та досліджені основні складові елементи національного менталітету. Проаналізовано шлях переходу рис національного менталітету українців у цінності громадянського суспільства, що є основою для його розвитку в сучасній Україні.

Основу розвитку громадянського суспільства складають національні цінності, які закріплені історично в національному менталітеті. В сучасних умовах розвитку громадянського суспільства в Україні нові цінності, що формуються під впливом зовнішніх умов існування української нації закріплюються в національній свідомості, якщо співпадають з ментальними. У випадку, якщо нові цінності суперечать ментальним, вони набувають формального або суто технічного значення.

Найбільшого значення для розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні набуває цінність національної свободи, адже вона є відображенням цінності національного менталітету і проявом національно-політичної активності у відстоюванні основних конституційних прав особистості.

Ключові слова: нація, національний характер, національний менталітет, ідентичність, громадянське суспільство, національно-політична активність, свобода особистості, національна свобода.

АННОТАЦИЯ

Лазарева А. А. Национальный менталитет как фактор развития гражданского общества в современной Украине. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности – 09.00.03 – социальная философия и философия истории. — Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2014.

В диссертации научно обоснована концепция роли национального менталитета в процессе развития гражданского общества в современной Украине. В работе проанализированы основные признаки украинской нации и специфика их формирования в историко-культурной среде трансформации этноса в нацию. На основе выделенных национальных признаков определена категория «национальный менталитет» и исследованы основные составляющие элементы национального менталитета. Проанализированы пути трансформации черт национального менталитета украинцев в ценности гражданского общества. Изменение черт национального менталитета влечет за собой изменение ценностей гражданского общества, что фактором для его развития в современной Украине.

Диссертация посвящена анализу роли национального менталитета как социокультурного и институционального фактора развития гражданского общества в современной Украине.

Национальный менталитет выступает фактором развития гражданского общества через трансформацию ментальных ценностей украинской нации в ценности гражданского общества, которые обуславливают национально-политическую активность личности в современном украинском обществе.

Национальный менталитет – это социальный феномен, который проявляется через мировоззренческие возможности нации, сознание, стремление к определенным действиям гражданского волеизъявления и

закрепляется в институциональной системе ценностей и норм общественного развития как фактор, направленный на развитие общества.

Сложность изучения национального менталитета определяется отсутствием единой научной концепции относительно структурных элементов национального менталитета. Представителя каждого научного подхода (исторического, философского, психологического) выделяют различные структурные элементы.

Представители исторического подхода выделяют такие структурные элементы национального менталитета: мифы, общественные представления об общественных и политических событиях, система действий, свершаемых на основе традиций.

Национальный менталитет – это обобщающий способ восприятия мира, манера чувствовать и мыслить, которые присущи людям определенного исторического периода.

Представители психологического подхода рассматривают национальный менталитет как способ психологического отражения окружающего мира, которое формируется на основе стереотипов и архетипов мышления, свойственных определенным группам и индивидам.

Элементами национального менталитета в этом подходе являются: социальные представления (сознательные и подсознательные), установки, картина мира, его аффективные и нормативно-ценностные компоненты, модели поведения, стереотипные реакции.

Представители социально-философского подхода выделяют такие структурные элементы национального менталитета, как: национальная ментальность и национальный характер. Национальная ментальность – совокупность неосознанных установок воспринимать и чувствовать, мыслить, отраженных в системе символов, которые форму культурной, экономической, политической и коммуникационной сфер. Национальный характер – совокупность наиболее устойчивых особенностей восприятия окружающего мира и форм проявления их в общественной деятельности.

Механизм преобразования элементов национального менталитета в общественные ценности осуществляется через практическую проверку жизнеспособности ментальных символов, которые приобретают определенную ценность в жизни индивидов, которые идентифицируют себя с определенной нацией.

Процесс формирования национального менталитета украинской нации осуществлялся под влиянием ряда факторов, таких, как: исторические условия, географическое расположение в мировом пространстве, биологическое влияние микроклимата и природных условий территориального расположения украинской нации, особенности коммуникативного пространства. Все эти факторы обусловили закрепление в национальном менталитете украинской нации таких признаков, как: индивидуализм – ориентации на достижение индивидуального успеха при игнорировании коллективных потребностей, интровертированность – погруженность в себя, сосредоточенность на внутренних

переживаниях, как форма выживания и сохранения собственной идентичности, кордоцентризм, патернализм, эмоциональность, авантюризм, свобода.

Признаки национального менталитета, закрепленные в сознании, приобретают для представителей украинской нации ценностную значимость. Ценностный аспект функционирования социальных процессов в соответствующей социальной среде является обязательным для анализа национального менталитета, ведь именно в структурных элементах данной категории содержатся символы, архетипы, традиции, которые создаются на соответствующей системе ценностей.

Ценностная основа национального менталитета становится тем звеном, который связывает трансформационные процессы в обществе и обеспечивает определенную стабильность. Национальный менталитет содержит в своей основе как изменчивые признаки, которые изменяются под влияние социальных условий, так и признаки, которые сохраняются в национальном менталитете вне зависимости от динамики социальных условий.

Процесс формирования украинской нации приобретает характер политического самоопределения на период провозглашения демократического государства в Украине, поэтому гражданское общество по формальным признакам устанавливается на соответствующей национальной основе. Для этого процесса характерным является волеизъявление граждан и состояние свободы выбора в определении собственных национальных и гражданских приоритетов при выборе языка общения, символической ценности государственных символов, а также специфика функционирования социальных институтов и социальные гарантии прав и конституциональных свобод.

Ценностная стабильность национального менталитета выступает основой для развития гражданского общества. Наиболее стабильной ценностью, которая сохранилась до сих пор и является внутренним мерилем уровня развития гражданского общества, является свобода, которая проявляется в стремлении к сохранению независимости мышления и поведения, а также в защите конституционных прав и свобод через национально-политическую активность.

Ключевые слова: нация, национальный характер, национальный менталитет, идентичность, гражданское общество, национально-политическая активность, свобода личности, национальная свобода.

ANNOTATION

Lazareva A. A. National mentality as a factor in the development of civil society in modern Ukraine. – Manuscript.

Thesis for a candidate's degree in philosophical sciences, specialty 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history. State institution „ The South Ukrainian National Pedagogical University by name of K. D. Ushinsky, Odessa, 2014.

The dissertation is devoted to the study of national mentality as a factor of development of civil society in contemporary Ukraine.

The dissertation research proved the concept of the role of the national mentality in the development of civil society in modern Ukraine. This paper analyzes the main features of the Ukrainian nation and the specificity of their formation in the

historical and cultural environment in the transformation of the ethnic nation. On the basis of designated national signs the category of "national mentality" and study the main constituent elements of the national mentality. The ways of transformation features of national mentality of Ukrainians in the values of civil society. Changing features of national mentality entails changing values of civil society, that factor in its development in modern Ukraine.

The bases for the development of civil society are national values, which historically enshrined in the national mentality. In modern conditions of development of civil society in Ukraine new values, which are formed under the influence of external conditions of existence of the Ukrainian nation are fixed in the national consciousness, if it coincides with the mental. If new values contradict the mental, they become purely formal or technical value.

The greatest value for the development of civil society in contemporary Ukraine acquires the value of national freedom, because it is a reflection of the value of national mentality and manifestation of national political activity in upholding the fundamental constitutional rights of individuals.

Keywords: nation, national character, national mentality, identifies, civil society, national-political activity, individual's freedom, national freedom.

Наукове видання

Лазарева Алла Олексіївна

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕНТАЛІТЕТ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

Спеціальність – 09.00.03 соціальна філософія та філософія історії

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Віддруковано з оригінал-макету
Підп. до друку 14.10.2014. Формат 60x90,16. Папір офсетний.
Гарн. «Times». Друк цифровий. Ум.-друк. арк. 0,9.
Наклад 140 прим.